

- 52.** ARANY JÁNOS ÖSSZES MŰVEI, VI. ZSENGÉK, TÖREDEK, RÖGTÖNZÉSEK. S. a. r. Voinovich Géza. Akadémiai, 1952. 179., 254.
- 53.** Vö. Szilágyi Márton: ARANY JÁNOS ÉS A SÍRVERSEK = MINDENES GYŰJTEMÉNY, I. TANULMÁNYOK KÜLÖS IMOLA 60. SZÜLETÉSNAPIJÁRA. Szerk. Csörsz Rumen István. ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005. (Artes Populares, 21.) 167–179.
- 54.** Voinovich Géza: ARANY JÁNOS ÉLETRAJZA, I–III. Magyar Tudományos Akadémia, 1929–1938. III. 341–342.; Sík Sándor: EMLÉKEZÉS ARANY JÁNOSRA = SÍK, 1969. I. 285.; Szili, 1996. 120–140.; A LÍRAI HŐS LESZEREL? Interjú Petri Györggyel. Kérdező: Domokos Mátyás = PETRI GYÖRGY MUNKÁI, I–IV. Szerk. Réz Pál, Lakatos András, Várady Szabolcs. III. ÖSSZEGYŰJTÖTT INTERJÚK. Magvető, 2005. (A továbbiakban: PETRI, 2005.) 35.
- 55.** A versre Réz Pál hívta föl a figyelmemet, ezúton köszönöm.
- 56.** Arany János Gyulai Pálhoz, 1877. október 22. = ARANY, 1888–1889. II. 449. k.
- 57.** Pollák Miksa: ARANY JÁNOS ÉS A BIBLIA. Magyar Tudományos Akadémia, 1904. 181.
- 58.** Vö. Reviczky, 2007. II. 968–969.
- 59.** Ferencz Győző: RADNÓTI MIKLÓS ÉLETE ÉS KÖLTÉSZETE: KRITIKAI ÉLETRAJZ. Osiris, 2005. 407–409.
- 60.** A LÍRAI HŐS LESZEREL? Interjú Petri Györggyel. Kérdező: Domokos Mátyás = PETRI, 2005. 35.
- 61.** Fodor Géza: PETRI GYÖRGY. Szépirodalmi, 1991. 144.
- 62.** Uo. 145.
- 63.** Uo. 156. k.
- 64.** Uo. 179. k.

Petri György

„...HOGY MILYEN EGY HÁBORÚ”*

PGY: Október 23-án délután voltunk iskolában, és amikor jöttem ki a Medve utcából, láttam, hogy nagy tömeg van a Bem rakparton, amit akkoriban még magamban Mónus Illés rakpartnak neveztem, mert eredetileg, mármint a háború után, úgy hívták egy darabig, aztán amikor a szociáldemokratákat beolvasztották, illetve felszámolták, akkor lett Bem rakpart. Engem ez nagyon meglepetésszerűen ért, ami arra mutat, hogy a politikai érzékenységem vagy érdeklődésem – egy gyereknél nyilván természetes módon – igencsak hullámzó lehetett, mert a Petőfi-körből nem sokat érzékelttem. Valószínűleg tudtam, hogy létezik, de semmilyen maradandó emlékem nincs arról, hogy a Petőfi-kör fontos dolog lenne. A tüntetésre egyszerűen kíváncsiságból mentem. Kíváncsi voltam, mi ez a nagy sokadalom, hisz nincs semmilyen állami ünnep, úgyhogy az iskolából azonnál kimentem a rakpartra. Akkor még a Bem-szobor felé ment a tömeg. Na most az események résztvevői általában elég keveset látnak az eseményből. Emlékezetem szerint Veres Péter beszélt a szobornál, és Bessenyei szavalt. Hogy mit beszélt Veres Péter, és mit szavalt Bessenyei, ezt nem tudnám megmondani, mert nagyon rossz volt a tér behangosítása, azonkívül én akkor a végén voltam a tömegnek. Amikor megfordult a tömeg, akkor én az elejére kerültem értelemeszerűen. Akkor vonultunk a Kossuth térre a

* Pap Mária 1989. január 18. és augusztus 10. között tizenkilenc ülésben életútinterjút készített Petri Györggyel. A 288 gépelt oldalon leírt szövegnek eddig csak néhány rövid részlete jelent meg. Az itt közölt beszélgetés felvétele január 24-én készült. – A címet mi adtuk. (A szerk.)

Parlament elé, részben a Kossuth hídon, részben a Lánchídon át. Én a Kossuth hídon mentem. Elég széles sorokban mentünk, műegyetemisták voltak az első sorokban, és ők többször szóltak is, hogy menjek hátrább, ne vonuljak ott az élen, de én csak mentem. Aztán arra emlékszem, hogy ahogy átértünk a Kossuth híd pesti hídfőjéhez, akkor egy teherautóról táblákat, transzparenszeket osztogattak, én is szereztem magamnak egyet, azon az „Éljen a lengyel–magyar barátság!” felirat szerepelt. Én a térnek a Kossuth híd felőli oldalán voltam, tehát viszonylag közel ahhoz az ablakhoz, ahonnan Nagy Imre beszélt. Na most ez egy elég hosszú álldogálás volt, mert – ezt később tudtam meg – ment a hosszú telefonálás, meg érte kellett kocsival menni. Itt ment az ilyen várakozások alatt természetes éneklés meg unatkozás, meg voltak jelszavak már. A Gerő-beszédet rádióból lehetett hallani az utcán lévőeknek is, mert az emberek kitétték a rádiókat az ablakokba, hogy a tüntetők is hallják.

PM: *Egyedül mentél, vagy volt veled osztálytársad?*

PGY: Egyedül mentem. Mint később kiderült, más osztálytársaim meg iskolatársaim is ott voltak a tömegben, de én egyedül voltam. Furcsa hamisításai vannak az emlékezetnek. Évekig úgy emlékeztem, hogy Gerő használta a fasiszta jelzót a tüntető tömegre, de aztán egyszer, ha jól tudom, Amerikában visszahallgattam kazettáról a Gerő-beszédet, nem használta. Az „ellenforradalmi” szót használta, és a „csőcselék” szót. A fasisztát nem. A másik ilyen furcsa emlékeztetés, hogy én mindvégig úgy emlékeztem, hogy Nagy Imre egy kis franciaerkélyről beszélt. Valóban van egy ilyen erkély azon a fronton. Olyannyira így emlékeztem, hogy Sacinak még meg is mutattam. Aztán később Göncz Árpitól vagy Eörsitől tudtam meg, hogy Nagy Imre nem egy erkélyről beszélt, hanem egy ablakban állt, és ketten fogták hátulról, hogy ki ne essen. Nyilvánvalóan annyira elképzelhetetlen volt számomra, hogy egy államférfi egy ablakban áll, hogy automatikusan úgy tekintetem, hogy egy erkélyen van. Elég nagy tömeg volt előttem, úgy-hogy látni Nagy Imrét csak villanásokra láttam, szóval ez a cvikkeres öregemberkép akkori élmény. Magából a beszédből arra a sokak által leírt indító epizódra emlékszem, a megszólításra, hogy „Kedves elvtársak”, amire a tömeg egyértelműen felzúgott, hogy nem vagyunk elvtársak. És akkor az új megszólítás az volt, hogy „magyar barátaim”. Ez különös módon akkor valamilyen, nehéz megmondani, milyen ellenérzést, aggodalmat keltett bennem. Úgy éreztem, hogy egy politikusnak meg kell találnia a hangot. Szóval valamilyen módon aggasztónak találtam, hogy... Például nem tudom, mennyire volt tájékozva a jelszavakról. Amikre én emlékszem, már a Parlament felé volt a „Ruszkik, haza!” és az, hogy „Vörös zászlót levenni, magyar zászlót kitenni!”, és akkor már kezdtek kivágni a közepét a zászlónak. A Kossuth téri jelszavakból egyre emlékszem, azt nagyon sokszor mondták, illetve volt a „Lengyel–magyar barátság!”, ez volt ugye a tüntetés apropója vagy alibije inkább, de hát a lengyel–magyar barátság is ebben az összefüggésben egyértelműen a pozñani lázadással való szolidaritási akció volt. A Kossuth téren arra a jelszóra emlékszem, ez volt a legügyesebben megírt jelszó – furcsa, hogy a későbbi 56-os irodalomban sehol nem idézik ezt a jelszót, ez úgy szólt, hogy „Ne csináljunk mindent késve, Nagy Imrét a vezetésbe!” Ez volt a legdirektebb politikai jelszó, mert ez kijelölte a vezért. Pardon, még arra emlékszem, hogy 22-én a postaládában találtunk egy, illetve nem volt még postaláda, hanem be volt dobva a levélrezen a műegyetemistáknak egy nagygyűlési felszólítása, amit szintén 23-ra terveztek. Nem tudom, miért volt hozzánk bedobva, valószínűleg véletlenszerűen. Ez ilyen stencilezett, félbevágott géppapír nagyságú papír volt, a műszaki egyetemi ifjúság követelése, és hogy 23-án délután háromkor gyűlést tartanak a Műegyetemen. Úgy tudom, hogy ez a gyűlés végül

elmaradt, mert tudod, hogy a tüntetést először nem engedélyezték, aztán valamikor délután kettőkor mégis engedélyezték, és így ez a nagygyűlés elvesztette aktualitását.

PM: *De a Bem-szoborhoz a Műgyezetemlől vonultak, ezt most tudtam meg, az október 23-i megemlékezés alkalmából.*

PGY: Az világos, hogy a Műgyezetem felől vonult a tömeg, de aztán egyidejűleg vagy valamivel később elindult egy tömeg a Bem tér felé a Margit hídon át is. Arra emlékszem – a Bem rakpartról rá lehetett látni a Margit hídra –, hogy sűrű tömeg volt a hídon. Én addig tartottam ki a Kossuth téren, amíg ki nem adták a jelszót, hogy megyünk a rádióhoz, ahol be akarták olvasni az ifjúság követeléseit. Oda már nem követtem a tüntetést, mert akkor lehetett már olyan fél kilenc, kilenc óra, és eszembe jutott, hogy az anyám nyilván borzasztó ideges. Az is volt. Ezért hazamentem. Úgyhogy a rádiónál történekekről közvetlen ismerősöktől annyit tudtam meg, hogy egy Romhányi Laci nevű osztálytársam – fura egzisztencia, később ipari tanuló volt, és festő akart lenni, most kazánfűtésből tengeti az életét, egy ilyen önsorsrontó fickó –, ő ott volt a rádiónál, és ő mesélte, hogy olyan heves tűzharc volt, hogy ő a maga részéről belebújt egy szemétládába, egy ilyen nagy faládába, magára húzta a tetejét, és onnan kukucskált időnként ki, és megvárta, amíg nagyjából elcsendesedtek a harcok, és akkor ő is hazament. Ő is Budán lakott. Másnap reggel beolvasták ezt a közleményt a rádióban – normális időben felkeltem, hogy iskolába kell menni, és akkor beolvastak egy közleményt, ami kb. olyasmit tartalmazott – akkor már szerepelt a fasiszta szó is –, hogy szórványos csoportok véres provokációkkal zavarják a közrendet, nem emlékszem a pontos szövegre, a lényeg az volt, hogy az iskolák zárva maradnak. Valószínűleg a forradalmi lelkesedésen túl ez is nagymértékben növelte a forradalom iránti rokonszenvedésemet. Azért azt hiszem, volt egy infantilis rétege is a vonzódásomnak, hogy tudniillik most végre minden másképp van.

PM: *Azt szeretném kérdezni, hogy itt rögtön leállt-e az élet. Én Rákoshelyen laktam, vonattal jártam be Pestre iskolába, ahogy a félnőttek nagy része is vonattal járt dolgozni. És ott 24-én reggel rögtön megállt az élet, mert a vonatok nem mentek be. Némelyik eljött Rákoshelyig, némelyik talán addig sem, és az emberek ott járkáltak a peronon, és sehova nem lehetett menni.*

PGY: A boltok mindenesetre kinyitottak. Tehát lehetett még vásárolni. Akkor itt még vásárcsarnok volt a Batthyány ABC helyén, de működött a Mária téri kisközpont is, ahol most a Takarékszövetkezet irodája van, működött a tejszarnok. Emlékezetem szerint a harcok Budán 26-án vagy 27-én kezdődtek. Akkor a Széna téren, a mai Ipari Minisztérium helyén a metrónak egy fűróállomása volt, és ott hozta létre harcálláspontját a nevezetes Szabó bácsi. Na most erről a 24-ről... Ezt aztán az *Irodalmi Újság* következő számában Hubay Miklós meg is írta, elég lidérces volt, mert ezt a közleményt ismételték folyton, és közben zene szólt. Többnyire operettzene. És úgy igazán nem lehetett tudni, hogy mi van. Mert itt a Vízi városban nagyjából működött az élet. A lövöldözést hallani lehetett. Azóta emlékszem a géppisztolysorozat hangjára. Tehát azt valahogy tudni lehetett, hogy mindenképp nagyobb méretű az esemény, mint ahogy a rádióközlemény beállítja, de hogy tulajdonképp mi történik, azt nem.

Na most valami, ami nagyon fontos az egész generáció szempontjából. Hogy mi táplálta ezt az erős affinitást 56-hoz. Tulajdonképpen az egész nevelésünk borzasztó erősen militarizált volt. Az ifjúsági regények, némileg a hivatalos iskolai oktatás is azt sugallta, hogy az igazán emberhez méltó állapot a forradalom, a szabadságharc, a nemzeti felszabadító háború. Ehhez nálam még plusz hozzájárult, hogy az anyám a honvédségtől kapta ezt a... azt hiszem, *Magyar Néphadsereg* című lapot meg a mellékleteit. Ezek tulajdonképpen ilyen forradalmi meg honvédő háborús ponyvák voltak, ahol ren-

geteg fiatal hős volt. A Zója, azután az a fiú, aki följelenti a papáját, aztán az a... nem jut eszembe a neve, akit azután a kulákok meggyilkolnak, meg Mereszjev, a hős pilóta, akinek mindkét lába amputálva volt, de szerkesztettek neki egy olyan repülőgépet, amit csak kézzel lehetett vezetni, mert annyira harcolni akart, meg még egy pilótatörténetre emlékszem, a pilótának találat éri a gépét, és még landolni tudna szovjet területen, de ehelyett inkább zuhanórepülésben egy német lőszerraktárba irányítja a gépét, mert így nagyobb szolgálatot tesz a hazának. De ugyanígy a 48-as forradalom is nagyon előtérbe volt állítva, maga az, ami történik, az forradalmi folyamatként volt beállítva, és főleg ezek a kisgyerekként akkor számomra nagyon vonzó háborús meg forradalmi ponyvák, meg még egy könyv, amit nagyon sok gyerek olvasott szerintem akkor, Arkagyij Gajdarnak *Az iskola* című könyve. Az egy meglepően realiztikus és brutális könyv a polgárháborúról. Egy tízéves kisfiú szemszögéből megírva, aki aztán hős partizánna edződik a polgárháború viharában. Máig is emlékszem, hogy odakerül valamilyen bolsevik kommandóhoz, és ott van egy Csubuk nevű férfi, aki negyvenéves, és ennek a partizáncsoportnak a vezetője, akit aztán a fehérek elfognak, és a gyerek szeme láttára végzik ki. Ez egy árva gyerek, akinek a szemszögéből a történet íródik, és a szeme láttára hal meg ez az ember, aztán ő valahogy megszökik, és ettől kezdve olthatatlan gyűlöletet érez a fehérek iránt, és aztán tizenhárom éves korára teljesen komplett forradalmárrá és partizánna válik. Tehát azt hiszem, hogy ez is legalább egy faktora annak, hogy miért volt meglepően sok valóban kisdiákkorú fegyveres harcosa a forradalomnak. Bennem is állandó vágy volt, hogy aktívan részt vegyek a harcokban. Egyszer valamin összekaptam anyámmal, elrohantam otthonról, és ott bolyongtam a Széna tér környékén, hogy beállok, mert akkor már valamelyik újságban, talán a *Magyar Honvédben*, ami már akkor a cenzúrázatlan forradalmi sajtó kiadványa volt, abban olvastam, hogy 15 éves gyerekek harcolnak az oroszok és az ÁVO ellen, és nagyon erős vágy volt bennem, hogy ebben nekem is részt kellene vennem. Egyszerűen abból a nevelésből nem vettem részt, mert attól féltem, túl satnyának fognak találni a Szabó bácsiék. Én a korombeli gyerekekhez képest nem voltam egy izompacsirta. Úgyhogy a visszautasítástól meg a nevelésességtől való félelem visszatartott, és végül is hazamentem, így aztán kimaradtam a fegyveres harcokból. Volt olyan iskolatársam egyébként, ő nyolcadikos volt már, aki aktívan harcolt a Széna téren, aztán disszidált, és jelenleg Párizsban pincér. De ez, hogy nem vettem részt a harcokban, meglepően sokáig aránytalan lelkiismeret-furdalással töltött el. Úgy éreztem, én itt kívül maradtam, mert én csak az újságosig merészkedtem el, és vadul gyűjtöttem az újságokat. Majdnem komplett újság- meg röpcédula-gyűjteményem volt, ami elég rejtélyes módon eltűnt, mert amikor a Bimbó úton laktunk Harsányi Évával, átvittem, hogy az Évának megmutassam az 56-os sajtót, aztán ott valamelyik szekrény tetején tartottam, és a papája mondta, hogy ő is megnézegetné, és amikor hónapokkal később Gödöllőre költöztünk, akkor ezt is össze akartam pakolni a könyveimmel együtt, de akkor már nem volt sehol. Nem tudok másra gondolni, mint hogy talán az apósom, talán az anyósom ellopta, és megsemmisítette, talán félelemből, talán azért, mert ellenszenves volt nekik, mert ők határozottan ragaszkodtak ahhoz, hogy ellenforradalom volt. Nekem egész november 4-ig 56 a mániákus rádióhallgatás és újságbeszerzés időszakát jelentette. Az újságokat általában én meg a nagyapám szereztük be, hol együtt mentünk, a Mártírok útján volt egy újságos, hol egyedül mentem. Na most ez fura dolog, hogy emlékezetem szerint november 4-ig valamilyen összevisszasággal, de működtek a boltok. Lehetett kenyeret kapni. Pesten is lehetett kapni. Ezt a Balogh Zoli barátomtól tudom, attól a meteorológus-szociológus barátomtól, aki öngyilkos lett,

ő a Lenin körútra járt a Dózsa György útról, mert a Lenin körúton lehetett kenyeret kapni. A praktikus beszerzéseket anyám és nagyanyám intézte, a nagyapám és az én rezortom volt az újság. Ezzel kapcsolatban van egy furcsa élményem és egy furcsa indítékom, hogy miért volt nekem olyan fontos a forradalom. Az egyik az – ez utólag tudatosodott –, hogy milyen elképesztően gyorsan szoknak hozzá az emberek egy rendkívüli állapothoz. Tulajdonképp szinte megdöbbentő utólag, hogy engem az anyám hajlandó volt kiengedni az utcára. A Mártírok útján is lőttek időnként. Voltak alkalmi lövöldözők is. Szóval valaki egyszer csak elsütött egy sorozatot, nem tudni, miért, hova. Meg hát a Széna téren ott tényleg dúltak a harcok. És hogy engem, akit anyám 11 vagy 12 éves koromban engedett át először egyedül villamossal Pestre, olyan mértékben féltett a közlekedés veszélyeitől – ez érthető, mert ő sokáig falun élt, és utána Belgrádban, és Belgrád az teljesen kisvárosias volt akkor, de másfelől ha visszagondolunk az 56 előtti budapesti közlekedésre, az elég elenyésző volt, mert magánautó-forgalom nem volt – szóval ahhoz képest, hogy nem engedett a hatossal egyedül átmenni a Körútra, az valahogy természetes volt most, hogy kimegyek a Mártírok útjára. És nekem is természetes volt. Meglepően gyorsan adaptálódik az ember ahhoz, hogy most éppen lövöldöznek, de azért újságot kell venni, kenyeret kell venni. Vagyis az abnormális körülmények között tulajdonképpen folyt a normális, mindennapi élet. Ha lőttek, akkor behúzódtunk egy kapualjba, de körülbelül olyan volt a viszonyunk a lövöldözéshez, mint hogy bármikor jégeső támadhat, és akkor fedezéket kell keresni. A másik, amiért nekem élményként annyira jelentős volt a forradalom, hogy egész kisgyerekkoromban rengeteget bosszankodtam, hogy ha már 43-ban születtem, a háború alatt, akkor miért nem tudtam két-három évvel korábban születni. Rettentően irigyeltem az olyan két-három évvel idősebb fiúkat – egy házbeli játszótársamnak a bátyját például –, akiknek voltak emlékei a háborúról, ez nekem nagyon hiányzott, pechként fogtam fel, úgy gondoltam, mégiscsak jó lett volna megnézni, hogy milyen is az a második világháború. Ezért nagyon tetszett nekem, hogy november 4-én, amikor hajnalban elkezdődött a tűzérési támadás, akkor teljesen rutinosan levonult a ház az óvóhelyre, úgy, hogy mindenkinek megvolt a helye. Még a háborúból. Teljesen automatikusan berendezkedtünk. Leszedték az ágyakról a matracokat, mert az ágyakat kissé nehéz lett volna lecipelni, beállították tűzhelyet, nagyanyámnak ebben is voltak praktikus ötletei, mert nemcsak egy következő háborúra készült fel, hanem mivel időnként akadozott még a gázellátás a negyvenes években, nálunk csak valamikor 57-ben lett kidobva a sparhelt, szóval le a sparheltet, megvolt a helye is. Én bevallom, nagyon jól szórakoztam az óvóhelyi élettől. Akkor olvastam szakmámban Jókait, mert nekünk is megvolt ez a jubileumi kiadás, a világtítás mondjuk kicsit rossz volt, mert 25-ös égők voltak, de még jó volt a szemem, és tulajdonképpen hihetetlenül élveztem, hogy háború van. Roppant büszke voltam, amikor a ház kapott egy aknát. Egy kicsit leszelt az egyik ötödik emeleti lakást. Szerencsére a lakók éppen lenn voltak a pincében, mert bent robbant a lakásban ez az akna. Időnként gépfegyvertalálatok is érték a házat. Nagyanyámat ez abszolút nem zavarta, ő különböző praktikus dolgokért feljárt a lakásba – részben a kaja egy részét fenn tárolta. Az tényleg igaz, amit a versemben leírtam, hogy a nagyanyám valahogy megvette a libákat, és lesütötte. És jelentős bab-, szalonna- meg egyéb készleteink voltak. Én meg rendszeresen jártam föl, mert az ötödik emeleti lépcsőházi ablakból kitűnően lehetett látni az égő levéltárat. Egyszer ilyen módon majdnem lelőttek, mert valami eltévedt gépfegyversorozat a lépcsőházaablakon ment be, de én nem ott álltam. Ezt természetesen elhallgattam anyám elől, mert ez azt vonta volna maga után, hogy nem mehetek ki az óvóhelyről. November 4-től 7-ig vol-

tunk az óvóhelyen. Hetedikére már elcsitulnak a tüzérségi harcok, akkor már tényleg csak szórványos csetepaték voltak, de a hadműveleti része befejeződött. Én ezt úgy éltem át, hogy akkor most már én is tudom megközelítőleg, hogy milyen egy háború. Hallani lehetett a baromi detonációkat, az óvóhelyen vagyunk, a férfiak kapuórságot állítottak. Arra emlékszem, hogy amikor a rádió közölte, hogy megalakult a forradalmi munkáspárti kormány – ez nem tudom pontosan, mikor volt –, akkor elég zavarodottak voltunk, mert az ugyan világos volt, hogy ez a kormány nem kóser, mert nincs benne a Nagy Imre, de benne volt a Kádár, aki a Nagy Imre-kormány államminisztere volt. Arra emlékszem, hogy teljesen zavaros politikai locsogással töltöttük az időt a lépcsőházban. Ott beszéltek meg az emberek és próbálták meg értékelni a helyzetet. Egy egész kis groteszk momentum bennem maradt, hogy a Winkelbár bácsi, aki úri szabó volt, örvendezett azon, hogy Münnich Ferenc benne van a kormányban, mert valamikor csináltatott nála két öltönyt, és azt mondta, hogy nagyon rendes ember. A házbeliek hangulata abszolút forradalomparti volt, de aktívan csak az egy szerencsétlen Folly Gábor vett részt, akit aztán fel is akasztottak. Bár pontosabban nem azért, amit 56-ban csinált, mert 56-ban valóban nem csinált semmit, a viharkabátjában egy töltény nélküli gépfegyverrel rohant a városban, hanem később, 58-ban fiatal fiúkból szervezett egy ugyanolyan komoly felkelőcsoportot, mint amilyen komolytalan volt a 46-os terve a Parlament felrobbantására, amiért majdnem tíz évet ült Vácott. A politikai és a konspirációs képességeire jellemző, hogy egy csomó fegyvert felhalmozott. Akkor annyi fegyver volt, mint a szemét. Még 56 decemberében az egyik osztálytársam úgy halt meg, hogy a grundon talált egy géppisztolyt, elkezdte babrálni, és sikerült a saját májába eresztenie egy sorozatot. Na most hát Folly Gábor is összegyűjtött egy kis arzenált, és a nyitott ablaknál fegyvert pucolt. Nem hiszem egyébként, hogy értett volna ahhoz, mit kell csinálni a fegyverrel, de valamit machinált, és pont szintben szemben, a szemben lévő házban egy ügyész nő lakott, aki a statáriális bíróságon működött, és feltűnt neki, hogy valaki ott egy géppisztollyal babrál az ablakban. Ez 58-ban volt. Nagyon emlékezetes maradt, hogy úgy szállták meg a házat, hogy berontott egy adag pufajkás, és minden lépcsőfordulóban ott álltak csőre töltött géppisztollyal, mert azt hitték, valami félelmetes gerillavezért fognak elkapni, és úgy törtek rá, hogy a lakás ajtajának üvegablakát bezúzták géppisztollyal, és felszólították, hogy adja meg magát. Volt ez valamikor kora hajnalban, úgyhogy kitárolgott pizsamában, és minden további nélkül megadta magát. Mert két dologra voltak érzékenyek, a fegyverrel, szóval aki fegyvert birtokolt, vagy aki a forradalom alatt fegyverrel harcolt, arra mindenképpen súlyos ítélet várt. Neki tényleg egy kicsit sok fegyvere volt, plusz az, hogy – és ez már a MUK után volt – fiatalokat szervezett be. Szerencsére a gyerekekkel nem történt semmi, azt a boldogtalan Gábort viszont első fokon életfogytigra ítélték, és aztán az ügyész nő súlyosbítást kért, és felakasztották.

PM: *Egyedülálló ember volt?*

PGY: Egy öreg édesanyja volt. Ez ilyen lecsúszott família volt. Dr. Szentmargittay Margittay Folly Józsefnek hívták a papát, és ügyvéd volt, ő meghalt valamikor a háború után nem sokkal, és a mamája valami kis özvegy nyugdíjból élt, és trafikengedélyt kapott. A szovjet invázió utáni időszak nagyon furcsa volt, mert egyfelől végigjártuk ezt az időszakot. Zömmel az Aczél Bandival. Ez volt az én szenvedélyes gombozási periódusom. Bandi reggel kilenc körül átjött, és este hétre hazament a Frankel Leó utcába. Emlékszel talán, akkor kijárási tilalom volt, és az első, második kerületben tényleg nem volt tanácsos kimenni az utcára, két okból. Mert vagy a pufajkások igazoltattak, vagy eltalálhatott egy golyó, mert valóban voltak orvlövészek, meg voltak szórványos kamikázeakciók még.

Tehát egyrészt egész nap gomboztunk, másrészt sokat találkoztunk egy Nagy Anti nevű barátommal, aki közel lakott – később szabó lett, és a Nemzeti Színházban volt. És adáz politikai ábrándokat szóttunk. Én a magam részéről írtam egy „Mit kíván a magyar nemzet” című programtervezetet egy orosz szótárba, még meg is van, majd előásum, és megmutatom. Természetesen ez azokból a közhelyekből állt, amit az 56-os sajtóból megjegyeztem. Ezzel aztán nem történt semmi, nem jutott el a sokszorosításig, mindenestre leszögeztem álláspontomat, a Nagy Anti valamivel praktikusabb volt, mert ő elhatározta, hogy merényletet követ el Kádár ellen, nevezetesen leszúrja. Ebből a célból szerzett is egy kés, és gondosan befonta spárgával a nyelét, mert azt hallotta, vagy valami ponyvaregényben olvasta, hogy megcsúszhat az ember kezében a kés, amikor szúr, és ezt a praktikus intézkedést tette, hogy a kés teljesen biztosan álljon a kezében. Ezt anyámmal tudatta, vagy anyám valahogy megkérdezte, hogy ez a kés mire szolgál, mire Anti közölte, hogy ez természetesen Kádár János lemészárlására szolgál. Anyám aztán udvariasan felvilágosította, hogy van egy bökkenő, hogy tudniillik hogy jut be a Parlamentbe. Akkor ezen mélyen elgondolkoztunk. A tervet természetesen én is melegen támogattam. Az Aczél Bandi az Üllői útról írta a verseit, ő elsősorban ilyen reflektáló módon politizált abban az időben. Még egy akciónk volt. Azt tudod, hogy volt egyszer egy néma tüntetés, amikor gyertyák égtek az ablakokban, és egy órára elnéptelenedtek az utcák. Nekünk borzasztóan megtetszett az ötlet a Benedek Lóciival, és úgy gondoltuk, hogy mi is szervezünk egy ilyen tüntetést. És állati ravaszak akartunk lenni, és közöltük anyámmal, hogy azt hallottuk, hogy ekkor és ekkor néma tüntetés lesz. Úgy emlékszem, a délután kettőt jelöltük ki időpontnak, és erre anyám azt mondta, hogy ez elég hülye ötlet, mert délután kettőkor az emberek vagy a munkahelyükön vannak, vagy éppen megebédeltek, tehát aránylag kevesen vannak az utcán – és akkor az emberek többsége tényleg dolgozott –, tehát nem igazán érvényesül, hogy elnéptelenedik a város, mire – ez jellemző az akkori konspirációs szintünkre – mondtuk, hogy jó, hát akkor áttesszük, és akkor lelepleződöttünk, hogy a nagyszabású akció mögött tulajdonképpen én és Lóci állunk. Ettől rögtön elvesztettük az önbizalmunkat, mert rájöttünk, hogy nem állunk a szervezőkészség és a konspiráció elég magas fokán. Aztán ezután, 57 tavaszán volt, hogy az énektanárt letartóztatták. 57. november 4-én viszont az iskolában meg lehetett csinálni azt, hogy bevittünk gyertyát, volt, aki – azt hiszem, az Aczél Bandi – a zoknijába rejtette a gyertyát, és azt nem tudom, hogy az egész iskolában-e, de a mi osztályunkban, ahol az osztályfőnöknő egy derék katolikus-konzervatív-reakciós hölgy volt, gyertyák égtek az osztály ablakában. Szintén délutáni tanítás volt, és korán sötétedett. Sőt volt, akinek sikerült nemzetiszín gyertyát szereznie. Ennek persze a látvány szempontjából különösebb jelentősége nem volt. Tehát a magunk módján csináltunk 57. november 4-én egy kis demonstrációt. Mondom, azt nem merném állítani, hogy az egész iskolára kiterjedt az akció.

PM: *És nem lett semmi?*

PGY: Nem. Azt hiszem, ez a jellemtelen káder iskolaigazgatónak, a Zsebők Istvánnak köszönhető, hogy nem csinált belőle ügyet, vagy nem is tudott róla. Utólag az akkori osztályfőnöknőm is azt mondta, hogy a pasi nem akart balhét. Mert azért ez kétélű dolog volt. Hogyha ő erről jelentést tesz a rendőrségnek, akkor azt mondják, hogy nahát, hogy is néz ez ki személyzeti szempontból, milyen kupleráj van abban az iskolában, amit ő igazgat, egyáltalán hogy kerülhet sor ilyesmire. Azt hiszem, azért nagyon sok apró ellenállási epizód lehetett, amit inkább eltitkoltak a főnökök, mert őket is bőven felelősségre vonhatták. Na most miközben ezek a játszi forradalmi tervek születtek, meg

gomboztunk, aztán elkezdtünk iskolába járni, emlékszem, hogy elég tartós letargikus állapotban voltam. Úgy gondoltam, hogy itt most már vége mindennek. Én egyértelműen úgy gondoltam, hogy a Kádár-rendszer ugyanolyan lesz, mint a Rákosi-rendszer, ami nekem személy szerint ugyan nem volt különösebben rossz, de azért azt tudtam, hogy az rossz, mert mindenki mondta, hogy rossz, a forradalom meg jó, és akkor most ennek az ellenkezője jön. Ez meglepően sokáig tartott. Hónapokon át éltem ilyen letargiában. Az nagyon furcsa, és máig sem tudom eldönteni, hogy az anyám szenilisedik-e vagy én tévedek. Van egy epizód, amire teljesen ellentétesen emlékezünk. A nagynéném 56 decemberében vagy 57 januárjában úgy döntött, hogy disszidál. Úgy volt, hogy egy iparművész kolléganőjével találkoznak a jugoszláv határon valahol. A nagynéném meg is érkezett a határra, de ez a kolléganő már nem volt ott. Később aztán megtudtuk, hogy ő kijutott külföldre. Nem emlékszem már a részletekre, hogy ez embercsempészen át lett volna szervezve vagy egyszerűen át kellett sétálni a határon, de akkor az Edit úgy döntött, hogy az akkor talán két éves lányával inkább visszafordul. Ugyanebben az időben felmerült, hogy én meg anyám is disszidálunk. A nagynéném valahogy tudott üzenni – ezt se tudom már, hogy hogyan –, hogy nekem már kész helyem van egy college-ban, és anyámnak is tud munkát szerezni. És ez egy nagy dilemma volt, hogy mit is csináljunk. Én úgy emlékszem, hogy én menni akartam és anyám nem, szerintem azt mondta, hogy nem tudna megszokni egy idegen országot. Anyám ezzel szemben pont a fordítottjára emlékszik, nevezetesen, hogy ő ugyan tényleg nem nagy kedvvel ment volna, de úgy gondolta, hogy nekem jobb, ha Angliában nevelkedem és nem Magyarországon, tehát akármit is akar ő, az én érdekem az első, tehát menjünk, és állítólag én mondtam azt, hogy nem. Ezt annyira plasztikusan adja elő, hogy ő ugyan nem szívesen ment volna, de miattam úgy gondolta, hogy talán mégis jobb lenne menni, és hogy én ennek határozottan, még hozzá politikai vagy hazafias indítékokból ellenálltam, hogy könnyen lehet, hogy neki van igaza. Azt hiszem, hogy az ember nagyon át tudja a saját mitológiáját transzformálni időnként. Ezen a letargikus lelkiállapoton kívül a forradalom leverése még egy nagyon fontos felismeréssel járt. Természetes, hogy ebben az életkorban ez nem intellektuális vagy analitikus átgondolása a dolognak, de egy hangulatnak a megváltozása. Azokból a beszélgetésekből, amelyeket felnőttektől hallottam, egészen november 4-ig az volt a benyomásom, hogy ez a rendszer tulajdonképpen valamilyen átmeneti dolog. Egyszerűen nagyon sokan hittek abban, hogy majd jönnek az amerikaiak. 55-ben pacifikálták Ausztriát, tehát Ausztria semleges lett, és kivonultak az oroszok, ez újból felélesztette ezeket a reményeket, hogy hát akkor előbb-utóbb Magyarországon is ez fog történni. A házukban elég sok ilyen igazi derék reakciós lakott, aki reménykedett Horthy visszatérésében, sőt akár Habsburg Ottó visszatérésében, de a realistábbak is úgy gondolták, hogy lesz valamilyen másfajta rendszer. Vagyis hogy ez mindenképp megszállás, ami előbb-utóbb meg fog szűnni, vagy döntően módosulni fog. Na most a forradalomban a hihetetlenül sok párt megalakulása, minden arra mutatott, hogy most bekövetkezett ez a fordulat. Azt természetesen senki nem látta előre, hogy ebből mi lesz, de mindenesetre a szocializmus elmúlt. És akkor én nagyon hirtelen rájöttem, hogy ezeknek az álmoknak és ábrándoknak vége, ez egy tartós állapot. Annyira legalábbis tartós állapot, hogy a saját életidőmön belül én nem számíthatok arra, hogy itt bármi változni fog. Nem hiszem egyébként, hogy a felnőttek között is – hacsak nem a nagyon jó közigazdászok vagy történészek – sokan gondolták volna akkor, hogy ez a kádárista neosztálinizmus nagyon sokban fog különbözni a Rákosi-rendszerrel.

PM: 57-ben nem is lehetett szerintem ezt érzékelni, sőt 58-ban sem. Hatvantól...

PGY: Hatvantól kezdve. Most a kezdeti Kádár-szövegek, a munkás-paraszt kormány első dekrétumai, azok természetesen nagyon politikus álságossággal még nem beszéltek ellenforradalomról. Nagyon lassan készítették elő. Tudod, hogy volt először ez a kettéosztás, hogy 23-tól 29-ig egy jogos, demokratikus tömegmozgalom vagy felkelés, és utána egy fasiszta jobboldali fordulat. Viszont Nagy Imre már nem volt sehol. És akkor az egész olyan gyanús lett. Aztán később, amikor kommunista lettem, nyilván lélektanilag szükséges önámításból elfogadtam ezt a jobbratolódás veszélyéről szóló korai kádárista formulát, ezt elfogadta [Fodor] Géza is. Mondjuk az ellenforradalom szót azt lehetőség szerint nem ejtettük ki a szánkón, de hát ez már egy másik történet. Szóval ez egy nagyon fontos élmény volt számomra, hogy akkor most egy igazi történelmi fordulatnak vagyok a tanúja, nevezetesen, hogy irreverzibilissé vált a szocializmus. Addig valószínűleg az emberek a saját illúzióikon és vágyálmaikon kívül a Rákosi-rendszer hektikus intézkedései és egész terrorpolitikája miatt, nem én, hanem a felnőttek, akiktől az információk és a reménykedések áramlottak felém, valahogy úgy élték át a Rákosi-rendszert, mint egy háborút vagy szükségállapotot. Tényleg ostromállapot-hangulata lehetett, főleg egy felnőtt számára, és nemcsak azoknak, akiket az ávós terror érintett, hanem azoknak is, akik a hajszolt kölcsönjegyzések áldozatai voltak, az állandó átszervezéseké, az éberségi mániáé. Nagyon jellemző a munkaverseny – ezt akkor én nem éreztem, de tudom, hogy nagyapám, aki nem nagyon politizált –, ők is munkaversenyben voltak, a könyvelők, ami magában abszurditás – nagyapám arról dohogott egyszer, bennem maradt, mert olyan nagyon plauzibilis volt, hogy micsoda hülyeség az, hogy egy tervet 150%-ra teljesíteni, meg 220%-ra, hogy akkor a norma rossz. Az a jó terv, amit 100%-ra kell teljesíteni, mert ha ennyire túl lehet teljesíteni egy tervet, akkor nyilvánvalóan mesterségesen alacsonyra szabták a normát. Az ő könyvelőagyában így jelentkeztek a rendszer visszásságai. És hát volt ez az egész militarizált terminológia: szén-csata, a termelés frontja. Szóval valahogy tényleg ők maguk idéztek elő olyan hangulatot, hogy az emberek úgy gondolták, ez valamilyenfajta hadiállapot, de a hadiállapotok nem tartanak örökké, egyszer csak visszatérnek a békeidők. Hát persze biztos volt egy elég széles káderréteg, amelyik vagy olyan hülye volt, hogy elhitte, vagy pszichológiai érdeke fűződött hozzá, hogy elhitesse magával ezt az agyrémet, de az a közeg, amelyikben én éltem, az úgy a keresztény liberálistól a reakciósig terjedő palettán helyezkedett el. A házukban két kommunista volt. Az egyik az egy munkácsolád, ilyen igazi újkommunisták voltak, akiket a rendszer juttatott lakáshoz, őket aztán a disszidálási hullám kisodorta, nem tudom, hová kerültek. Ezekkel nem nagyon volt kapcsolatom, volt egy nálam nagyobb fiú a családban, de az egy elviselhetetlen, verekedős fiú volt. Aztán voltak a Sugárek, osztályvezető vagy ilyesmi, szóval valamilyen adminisztratív beosztásban dolgozhatott a férfi is meg az asszony is, az ő lányuk volt a Sugár Juli, az első kis szerelmem, barátnőm, játszótársam. Ők egyértelműen azért lettek párttagok, mert a papa lágerből jött haza, és hálások voltak a kommunistáknak. Ez is egy tipikus képlet volt. Ők 56 óta Izraelben élnek, szóval nem volt ez igazi kötődés. És volt még az említett Szabó úr, aki széttépte a tagkönyvét, hát az a család nagyon érdekesen volt kommunista, mert a papa ugyan párttag volt, de a mama lehet, hogy ennek köszönhetően a lakáson fenn tudta tartani a kis szemfelszedőműhelyét, és a Gábor fiuk meg együtt ministrált velem.

PM: Szóval olyan agresszív kommunista, akitől félni kellett volna, nem volt a házban.

PGY: Nem, ilyen nem volt. Lehet, hogy ezek a Pórék, akik nem tudom, hova disszidáltak, ezek ilyenek voltak, de velük valahogy nem érintkezett a ház, mert ők 45 után jöttek oda, és volt egy ilyen szolidaritás, nem is osztályrétegződés, hanem azok között,

akik az ostrom alatt együtt voltak, azok között alakult ki egy ilyen szolidaritás, beszélő viszony. Politikailag szélsőséges figurák nem voltak a házban a háború előtt sem, mert például nyilas se volt. Ennek köszönhetően lehetett több zsidót rejtegetni a pincében. Még bizonyos kockázatot is vállaltak, mert volt olyan, hogy nyilasok vagy németek jöttek, és letagadták a zsidókat, ami nem volt teljesen veszélytelen. Hát még az említett Folly Gábornak, aki persze miután kijött a börtönből, Vácról, vadállatian gyűlölte a rendszert, neki is valamilyen zavaros, keresztény szocialista nézetei voltak, sőt 44-ben a nyilasok elől kellett bujkálnia, mert akkor meg valami antifasiszta, legitimista nem tudom mibe keveredett bele. Mindig sikerült neki provokálni a rendszert úgy, hogy teljesen értelmetlen dolgokat csinált, már praktikus szempontból értelmetleneket, és igazából eszméi sem voltak. Na most ugyanez vonatkozott a Medve utcai iskolára is. Egy tanárra emlékszem, aki az iskola párttitkára volt, és őt nagyon utáltuk, elsősorban mint tanárt – kémiát tanított –, de semmi különösebb ideológiai hatással nem volt szerintem a gyerekekre. A többi tanár meg általában konzervatív, reakciós ember volt. És ezt – persze ki-ki bátorsága szerint – nem is palástolták igazán. Én például kisdobos, aztán úttörő voltam, de ezt valahogy úgy éltem át, mint az iskola részét. Hogy ez valami kötelező dolog. Az úttörővé avatásom az még tetszett is, mert jött valami őrnagy, aki megkötötte rajtunk a piros nyakkendőt, és elhangzott valami beszéd, és utána az egyik nagynéném elvitt valamelyik cukrászdába, és ott egy csomó krémes magamba tömtem. Az úttörőmozgalom pedig elsősorban pingpongozásból állt. És jelenséggént is ez az úttörővezető inkább egy öregedő playboynak hatott, kis csinos bajszú, hullámos, őszülő hajú szépfíú volt. Szóval nem volt igazi betonkáder a tanári karban.

Tehát, mondom, ennek a történelmi fordulatnak az átélése volt nagyon fontos. Azt én szükségképpen nem éreztem, de azt hiszem, más se nagyon érezte, hogy már rögtön az elején történt egy alapvető fordulat, hogy tudniillik a terror szelektívvé vált. De ez azért elég lassan derült ki. Mert bár még 60-ban is hoztak súlyos ítéleteket, de nagyjából 58–59-ig lezajlott a megtorlás fő hulláma. És akkorra tudni lehetett, hogy a halálos ítélet, az életfogytiglan az igazi vezető exponensekre vár, illetve a fegyveresen harcolókra. De hát azért kapott sok ember kijelentésekért internálótábor vagy börtönt, mert forradalmi bizottmányi tag volt, és az égvilágon semmit nem csinált, vagy munkástanács-tag volt, és szintén nem csinált semmit, csak ülésezett, tehát az lassan derült ki, hogy tényleg vége van a csengőfrásznak. És mondjuk, amit én érezek, hogy tudtam, abban mi sem változott: amikor az Anna-templom káplánjával kirándulni mentünk Pünkösdfürdőre, őt továbbra is Pista bácsinak kellett szólítani, és mindig polgári ruhában ment velünk, tehát ez a konspiráció megmaradt. Tehát gyermeki logikával azt gondoltam, hogy most visszajöttek azok – Rákosi ugyan nem jött vissza, meg a Hegedűs nem jött vissza –, de mivel újságolvasó gyerek voltam, az feltűnt, hogy nagyon sok név van azokból. Szóval én a terror lassan kialakuló szelektivitásából semmit nem éreztem. Viszont éreztem azt, hogy a német helyett újból oroszra kellett tanulni. És amit egyértelműen lehetett érezni, az a felnőtteknek a nyomott hangulata. És ez elég hosszú erkölcsi, ideológiai kínlás volt, amíg a marxista fordulatomig eljutottam. 61-ben léptem csak be a KISZ-be, mert a Lóci-val megfogadtuk 56 után, hogy oda nem. És akkor borzasztó nehezen szántam rá magam. A Lóci-t először szabályosan feloldozást kértem a fogadalmam alól. Aztán később a Lóci is belépett a KISZ-be, és ő volt a gimnáziumunkban a KISZ egyetlen hívő tagja, aki mint hívő lépett be a KISZ-be, de emlékszem, hogy ez egy nagyon kínos morális döntés volt. Szükségesnek tartottam, de nem éreztem teljesen tiszta dolognak. Szükségesnek éreztem, mert politizálni akartam.

PM: *A múltkor említetted, hogy a marxizmusodhoz az út Lukácson keresztül vezetett. Gondolom, legalábbis részben, ezt az utat már Gézával jártad.*

PGY: Az ideológiai kínládás, beleértve a vallással való szakítást is, szorosan kapcsolódik Gézához. Mi ugyan öt éves korunktól kezdve ismertük egymást látásból, de 13 éves korunk táján kezdett valami kapcsolatunk lenni. 11-12 éves korunkban elkezdtünk olvasni mind a ketten. Meg Géza tanult zongorázni. Ő egy osztállyal fölöttem járt, ő 43. májusi. Ő már első gimnazista volt, amikor én nyolcadikos. Az első kontaktus, tehát ami már egy ilyen kamaszbarátság kezdete, az az volt, hogy a plébánia szervezett egy kirándulást a Holdvilágárokba, s akkor valahogy beszélgetés közben kiderült, hogy a Géza is olvasta a Hamletet meg én is. Ezt kölcsönösen nem tételeztük fel egymásról. Ez volt az egymásra találás kezdete. Géza borzasztó zárkózott és nehezen oldódó gyerek volt, mindig is nagyon otthonülő, ezt máig is megőrizte, ezt a tulajdonságát. Én még nyolcadikos voltam, ő meg már toldys lett, gimnazista. Egy időben jöttünk ki az iskolából, és először véletlenül összetalálkoztunk a sarkon – a mellettünk lévő házban lakott –, és beszélgettünk. Ez lassan ritualizálódott. Jó egy évig ez a kapcsolat így zajlott, hogy az utcasarkon beszélgettünk tán egy órát. Nem is tudom, talán már én is gimnazista lettem, amikor először voltam fenn Gézánál. Attól kezdve ez, nem is tudom, úgy húsz, inkább huszonkét éves korunkig mindennapos kapcsolattá vált. Zömmel úgy zajlott, hogy én fölmentem Gézához, és akkor ott voltam estig. Nehéz lenne megmondani, hogy mi tulajdonképp mikor tanultunk. Mert ez a kapcsolat a szó szoros értelmében mindennapos volt. Aztán átívelte az én Alizzal kötött házasságomat, az ő Lakatos Marival kötött házasságát, szóval ez nagyon sokáig fönmmaradt.

Domokos Mátyás

KÉT RÉSZLET EGY ÉLETÚTINTERJÚBÓL

Kérdező: Lakatos András

1993 nyarán és őszén az Országos Széchényi Könyvtár keretei között működő Történeti Interjúk Tára megbízásából hosszú életútinterjút készítettem Domokos Mátyással. Az Interjútár alapítója és vezetője, Hanák Gábor nem szabott szigorú terjedelmi határt, a rendelkezésre álló anyagi lehetőségeken, technikai feltételeken belül ránk bízta a beszélgetés időtartamát. Az interjút intézményesítő szerződés azonban egy igen kemény feltételt tartalmazott az elkészült anyag hozzáférhetőségére vonatkozóan: a visszaemlékező, a kérdező és az

Interjútár együttes engedélyéhez kötötte a betekintést. Ez a közgyűjteményekben ritka korlátozás a személyiségi jogok védelmén túl azt a célt is szolgálta, hogy aki az Interjútár kamerája előtt beszél, ne egy televízió stúdiójában érezze magát, tehát ne befolyásolja az aktuális jelen, hanem a távolabbi jövőnek, patetikusabban fogalmazva, az utókornak tegyen tanúságot.

Domokos Mátyás a rá annyira jellemző erkölcsi komolysággal fogta fel az interjú célját, de nem az utókor felé fordult – önmagával készült számvetésre. Emlékeim

szerint a felvételeket igen gyakran sűrű, feszült atmoszféra jellemezte, ami magából a beszélőből áradt, mert egymással némi képp ellentétes készítmények dolgoztak benne: részint minél többet szeretett volna átadni az emlékeiből rögzítésre, részint pedig arra törekedett, hogy kerüljön minden egyszerűsítést. A neki-nekilendülő történetmondást ezért sűrű közbeékelések, az előzményeket kiegészítő megjegyzések tarkították, ha lezárt egy nagyobb egységet, és valamilyen újba kezdett, de közben eszébe jutott, hogy a korábbi jobb megértéséhez még szükséges némi magyarázat, akkor habozás nélkül, új bekezdést sem nyitva tért vissza rá. Ez jellemezte akkor is, ha számára fontos gondolatok, az életét meghatározó alapelvek megfogalmazásáról volt szó; ritkán tartotta jónak az első kísérletet, s ilyenkor – nem törődve az ismétlésekkel – többször nekivágott a feladatnak. Röviden: az interjú folyamán mintha kevésbé ügyelt volna az esszéprózáját oly jellegzetesen átható eleganciára, a sodró lendületű előadásra, sokkal fontosabbnak látszott számára az életút hitelért szavatoló részletek minuciózus feltárása, a magyarázatok, az árnyalatok lehető teljességet közelítő kibontása.

Nem sokkal a felvételek befejezése után mindkettőnk kézhez kapta az elhangzottak gépiratának egy-egy példányát. A lejegyzés bérmunkában történt, így célja nem volt, nem is lehetett más, mint a mechanikus rögzítés – az élőbeszéd minden esetlegességével. Eleinte azt hittem, hogy Domokos Mátyás hamarosan hozzákezd a szöveg rendbetételéhez, de ő félretolta a dossziékat, mondván: sokkal fontosabb munkái, súlyosabb lelkiismereti adósságai vannak annál, hogysem az önéletrajzával foglalkozzon. Később sem látott hozzá, és én egy idő után már nem akartam kérdezősködéssel zaklatni. Amikor élete utolsó éveiben néhány nagy, önéletrajzi fogantatású esszével jelentkezett, például Sárközi Márta portréjával vagy a HÁROM LEKTOR című

kép elkészülésének és későbbi hányattatásainak történetével (mindkettő a *Holmiban* látott napvilágot), akkor megértettem, hogy az írásba foglalt memoárt más formájúnak tervezi, mint ahogy az interjúból élőszóval felidézte az emlékeit. Ami a történeteket illeti, azok az esszéekben és az interjúból mozzanatról mozzanatra megegyeznek, még az anekdotikus elemek is ugyanazok, de az újraformált változatban dokumentumok kísérik az elbeszélést: Sárközi Márta portréjának esetében levelek, a HÁROM LEKTOR történetében korabeli kritikákból vett idézetek, hivatalos iratok, s ezzel a körítéssel az önéletrajzi fejezet mintegy általánosabb szintre emelkedik, emlékezésből példázat lesz. Örök veszteség, hogy e nagyszerűen indult szériának nincs – nem lehet – folytatása. (Egyébként 1993 után írt cikkeiben, tanulmányaiban Domokos Mátyás számos olyan témát kidolgozott, amelyekről az interjúból is beszélt, de csak ritkán, elvéve kölcsönzött valamit ottani megfogalmazásaiból, s akkor sem biztos, hogy tudatosan tette.) Ő maga nyilvánvalóan „nyersanyag”-nak tekintette az életútinterjút, ám most, hosszú szünet után újraolvasva a szöveget, én úgy gondolom, hogy ebben a furcsa, átmeneti műfajban is emlékezetesen produkált. Sok erénye közül kettőt emelnék ki: a „létezett szocializmus” szellemi életének rendkívül eleven, érzékelés rajzát és azt, hogy az egész beszédforma egy igen eredeti észjárás páratlanul becsületes dokumentuma, amelyik hírből sem ismeri a kendőzést-alakoskodást. Ezért is vállalkoztam arra, hogy két kis részletet közlésre előkészítsem.

Domokos Mátyás az interjúból eleinte a kronológia rendjét követte, egészen az egyetemi tanulmányai befejezéséig, a felnőttkor kezdetéig. Amikor azonban életútján ahhoz a fordulóhoz ért, hogy könyvkiadói lektor lett, változtatott az emlékek felidézésének módján.

Külön-külön vette sorra a számára fontos szellemi kapcsolatokat, s ezek felele-

nítése közben sok-sok évet lépett előre vagy hátrált vissza az időben. Nagy tömbök keletkeztek így, különösen a Szabó Lőrinc-hez, Németh Lászlóhoz, Illyés Gyulához fűződő viszony emlékeiből kerekedett ki szinte önálló egység. Ugyancsak sokat beszélt a nemzedéktársaival kialakult kapcsolatairól, előbb Juhász Ferencről, aztán Nagy Lászlóról, és ebbe a sorba illeszkedik a Kormos Istvánról őrzött emlékeinek föl-idézése is. (Úgy tudom, haláláig az „adóságlevelei” között tartotta számon, hogy minél hívebb képet rajzoljon erről a költői pályáról, de „nehéz Kormosról írni, nagyon nehéz” – mondogatta.) A *Holmi*-ről az Illyés Gyulához fűződő viszony elbeszélésének legvégén esett szó. E történet záradékaul ugyanis Domokos Mátyás elmondta, hogyan alakult annak a folyóirat-alapításnak a sorsa, amelyet Illyés mintegy rá testált, s amelyből végül az 1988 őszén megjelent *Hitel* lett. Közvetlenül ez után – kérdésre nem is várva – kezdte el kifejteni, hogy milyen reményekkel, milyen meggyőző-

déssel vett és vesz részt a *Holmi* szerkesztésében.

A közlésre előkészítés során maximális tartalmi hűségre törekedtem, de igyekeztem megfelelni a folyamatos olvashatóság kívánalmának is. Főként egymástól meszsze került mondatrészeket hoztam közelebb, változtattam a lejegyzés interpunkcióin, és kiszűrtem a töltelékszavakat (na most, ugye és társaik). A Kormos Istvánnal kapcsolatos emlékek kezdetén Domokos Mátyás egy kiegészítés erejéig visszakanyarodott Juhász Ferenchez és Nagy Lászlóhoz. Ezek a mondatok az előzmények ismerete nélkül nem nagyon érthetők, vagy ami még rosszabb: félreérthetők, így kihagyásuk mellett döntöttem, s ezt a szokásos módon, szögletes zárójelbe tett három ponttal jelzem. Ugyancsak szögletes zárójelben szerepel az a két-három szó, amit a mondat szerkezetek szervezettebb illeszkedése érdekében, a könnyebben érthetőség kedvéért én iktattam a szövegbe.

L. A.

Kormos Istvánról

– *Kormos költői feltámadását Te baráti közelségből kísérhetted figyelemmel.*

– Kísértem is, mert ő maga közölte velem sokszor, hogy – van egy ilyen kártyás mondás –: „a halott felül, és enni kér”. Benne a halott költő folyton figyelmeztette a barátait, hogy feltámadóban vagyok, fiúk, bár ti nem hiszitek. Nem is hittük, mert nem láttuk a dokumentumait. [...] Én egyébként Juhász Ferit Kormoséknál ismertem meg, a Báthory utcában, azt hiszem, 1951-ben. Egy alkalommal ott volt Juhász Ferkó soványan, feketén, bajszosan, elragadó kedvesen, Erzsikével – ott találkoztam vele életemben először, tehát Kormosnak köszönhetem tulajdonképpen ezt az ismeretséget, majd barátságot. Kormossal akkor kerültem közelebbi kapcsolatba, amikor, hogy úgy mondjam, már nem volt gyakorló költő, mert a DÜLÖNGÉLÜNK megjelent, de aztán annak folytatása nem volt, nem lehetett. Kormos elnémult, mindenféle néger- és mellékmunkákkal igyekezett pénzt keresni, válságba került a házassága Klárral, elvált, változatos színtereken, ágyakban és albérletekben folydogált tovább az élete. Voltam válásnál is, házasságkötésnél is tanúja, el se tudnám már sorolni az ilyen alkalmakat. Életének forgószínpadát egy fantasztikusan találó mondatba foglalta össze az első felesége, Klári. A hetvenes években egyszer Réz Pali szobájába (Kormos után Klári Réz Palinak volt haláláig jó felesége) benyitott Csanádi Imre, akiről viszont tudni kell, hogy ő meg Kormos második feleségét,

Rab Zsuzsát vette el. Ott, a szobában kiderült, hogy Klári és Csanádi Imre nem ismerik egymást, és valaki elvégezte a bemutatás szertartását. Mire Klári azt mondta: „Várjunk csak! Hogy is van ez? Ja, igen! Szóval maga az én első férjem második feleségének a harmadik férje.” Ez a mondat a Kormos körül kavargó örvények nélkül nem képzelhető el, ilyen volt ő ebben a vonatkozásban. Mindig úgy volt, hogy összehoz valamit, egy házasságot, vele egy könyvtárat, s akkor az nagy robajjal összedől. Mire összehordja, már elkezd inogni, tehát nemcsak felépíti, hanem beindít valami földrengést kiváltó gépezetet is, amelyik ezt összerázza és összerombolja. A csődbe jutott házasságainál ennek szemtanúja is voltam.

A jellem és egyáltalán az „emberi tényező” bonyolultságát mutatja, hogy Kormost a világ – főleg az anekdotái révén – amolyan derűs kópénak képzelte, és a viselkedésében tényleg sok olyan elem volt, ami ezt igazolta. Én akkor fogtam gyanút, amikor még Pestlőrincen élve egy vasárnap kora délután be kellett jönnöm Pestre, és a Corvin mozi előtt fölszálltam a 12-es buszra. Szórakozottan bámultam ki az ablakon, és egyszer csak látom, hogy baktat Kormos egyedül a Körúton, mélyen a mellére horgasztott fejjel, fájdalmas, űzött, dúlt, tragikus arckifejezéssel. Alig ismertem meg, mintha más ember lett volna. Arra gondoltam, talán nem bennünket akar megtéveszteni, inkább önmagát, amikor olyan vidám, derűs, játékra kész arcot mutat, holott belül egészen más. Attól fogva éreztem és tudtam, hogy Kormos is – mint mindannyian – bizonyos értelemben kettős lélek, benne is jár a belső inga mánia és depresszió vagy eufória és depresszió között. Tökéletesen tisztában volt életének a tragédiáival, sőt a semmibe ágyazott létnek a tragédiájával is, hogy ilyen filozófiai nagyképűséggel éljek, de így van, így igaz. Tudott nagyherceg lenni, nagyvonalú, nagylelkű barát, és ugyanakkor egy bon mot-ért, egy jó viccért, egy bemondásért, pillanatokra ugyan, de el is tudta árulni ugyanazt a barátot, s egyik véglet sem volt jellemző rá igazán.

Abszolút érzéke volt a költészethez; neki végül is sikerült – nem könnyen! – kibányászni magából azt a hangot, ami csak az övé. Ez egy mély merülésben történt, amibe bele kell kalkulálni azt, hogy olyasvalaki bukott le a víz alá, aki nem tudott úszni. Természetesen ezt most metaforikusan értem, valahogy úgy, ahogy egyik korai versében van: „*Kibuktam a víz alól / ott éltam én eddig / nem hoztam föl a tenyéren a / hullámokból semmit.*” Még a DÜLÖNGÉLÜNK-ből való ez a vers, és arra a korszakra sem érvényes, de ő így érezte, elhallgatásának a politikai helyzet mellett a másik oka és magyarázata valószínűleg ez. Egyik nekem írt levelében „*felelőtlen csilingelés*”-nek nevezte, amit addig csinált, s ehhez járult egy kritika, méghozzá költőé, Szabó Lőrincé, aki elutasítóan beszélt az induló Kormos verseiről. Azt mondta róluk, hogy vad szürrealizmus – valami ilyesmi van a naplójában erről –, nem tetszettek neki, s utólag tudom is, hogy miért nem, mert akkorra már Szabó Lőrinc leszámolt az avantgárd modernizmus hidrájával...

– *Úgy rémlik, népi szürrealizmusról írt a naplóban. Csak azért hozom szóba, mert ezt a kifejezést később gyakran emlegették Kormos költészetével kapcsolatban.*

– Népi szürrealizmusról... igen! Kormos mélyen átérezte, hogy ebben a kritikában lehet valami: túl közel van Gellért Sándornak, Sinkának és némileg Erdélyi Józsefnek az erőtere az ő költői erőteréhez – és akkor alábukott. A történelem sötét vizeiben senki sem tud úszni, egyéni sors, predesztináció kérdése, hogy ki mit hoz föl. Nem ok nélkül mondom ezt. Vas Pista, akit már nagyon sokszor emlegettem, élete vége felé beszélt arról, hogy ha ő regényt tudna írni, akkor olyat írna, amelynek a főszereplője, hőse Kormos Pista volna. Számára Kormos alakja körül gyűlik, gyűrűzik, örvénylik mindaz, ami a létezett szocializmusnak nem a politikai történetét, hanem a szocializmus által kialakított

életformák kuszaságait, összevisszaságait, izgalmait, bolondságait, tragédiáit jelképezi. Mindez – tehát hogy Kormos mélyről jött, aztán a tehetsége, az alakváltozásai, az emberi kapcsolatai, a hihetetlen története, amelyek önmagukban is azok voltak, de ő még átszínezte őket és így tovább –, szóval mindez kincseshánya lehet, mondta Vas Pista, egy olyan regényírói toll számára, amilyen például a Tersánszky Józsi Jenőé. Ez valóban így van.

– *Közelről látva az életét, mennyire igaz az a lassan irodalomtörténeti megállapítássá szilárduló vélekedés, hogy költői magára találása franciaországi kint tartózkodása idején kezdődött?*

– Filológiaiilag ez nem ellenőrizhető. Nekem nagyon sok levelet írt kint tartózkodása idején, de inkább azzal kell kezdenem, hogy találkoztunk is Párizsban, 1963-ban. A találkozás módja és mikéntje nagyon jellemző volt Kormosra. Pontosan tudtam, hol lakik, az Alésia Hotelben (ez a neve egyébként a metróállomásnak is), rue d'Alésia, nem tudom, hány szám. Írtam neki, hogy itt vagyok Párizsban, de választ nem kaptam. Az ottani magyarok mind azt mondták, hogy ne menjek el oda, nem találom meg, mert ha azt mondta, hogy ott lakik, akkor szinte mérget lehet venni rá, hogy nem lakik ott. Én ezt meguntam, és egy üres délelőttömön mégis kizarándokoltam az Alésia metróállomáshoz, megtaláltam a hotelt, bementem – vedd hozzá, hogy nem tudok franciául! –, s a patronnal, aki sültfrancia sovínisztának látszott, nem beszélt németül, a süketnémák módján sikerült megértetnem, hogy mőszejő Kormost keresem. Hát, mőszejő Kormos itt lakik, de most nincs itthon, s fölbökött a kulcstartó táblára, hogy az a szobaszáma. Akkor hagytam neki üzenetet, hogy öregem, írjál vagy jelentkezz, de egy ideig nem történt semmi. Aztán néha jött üzenet, csakhogy még mindig nem találkoztunk. Egy alkalommal éjszaka ugyanezen a metróvonalon mentünk haza – talán az utolsó járattal. Én a rue Jacobon laktam, és egyszer csak az egyik állomáson kinyílik az ajtó, majd belép térdig lógó pulóverben Kormos. Attól kezdve a maradék párizsi időmben végig együtt voltunk, éjjel-nappal, de arra éppúgy nem találtam magyarázatot, hogy korábban miért nem jött, mint arra, hogy a véletlen találkozás után meg miért jön. Elbűvölően kedves volt, elvitt Chartres-ba, ide-oda-amoda.

Annál is inkább együtt voltunk, mert Kormos, a szenvedélyes játékos fölfedezett egy eszpresszót, ahol valami különlegességgel lehetett játszani. Akkoriban kerültek át Európába ezek az amerikai játékok; volt ott egy biliárdasztal-szerűség, amin autót lehet vezetni, és egy kis kijelző mutatja, hogy hol halad éppen az autód, mert különböző akadályok vannak. Nyerni nem lehet rajta, csak még egy menetet, ha az ember hiba nélkül teljesíti a távot, de ez nagyon nehéz, mert minden fel van gyorsítva. Ott voltunk a Café Tournonban, a rue Tournonon, és vagy ezt játszottuk, vagy sakkoztunk, mert volt sakk is. Velünk tartott Szendi Karcsi, egy kedves, disszidens fiú, aki Lévy-Strauss szemináriumára járt állítólag. Néha Pilinszky is beült oda, nem sakkozni, hanem elmesélni borzongató élményeit, hogy a szállodában, ahol lakott (nem tudom, melyikben) ment föl a lépcsőn, és jött lefelé egy néger. Mondtuk: no és? Hát, *ahogy* jött lefelé! Nyitástól zárásig nagy volt a forgalom, mindenki bele volt őrülve ebbe az autóvezető játékba, jártak oda hivatásos autóvezetők, taxisok is, kockáztatva a munkaidejüket, a pénzüket, leálltak, játszottak és fogadásokat kötöttek egymással, hogy ki tud végigmenni a pályán. Úgyhogy mi ebből kiszorultunk, hál' istennek, mert egy menet 1 vagy 2 frank volt, és akkor maradt a sakkozás.

Mindehhez még: az OAS-idők vége felé jártunk. A franciák nem nagyon szemérmesek, amilyen nyíltan csókolóztak az utcán, olyan nyíltan jelezték azt is, hogy terror van, és harcolnak a terror ellen. A szenátus épülete körül géppuskaállások, befűzött heve-

derrel, mellettük a katonák rohamsisakban, ugyanígy az Élysée-palotánál és mindenfelé. Az Élysée-palota oldalában van a rue du Faubourg Saint-Honoré, az ékszerek és luxusholmik utcája. Én életemben először voltam Franciaországban, s csak bámultam, mint valami bennszülött, mert ott ki voltak rakva csillagászati áron briliánsok meg ilyesmik. Engem az ilyesmi nem nagyon izgat, de azért úgy elnéztem. Abban a pillanatban, ahogy megálltam, mögém sorolt egy hatalmas, ballonkabátos pasas, keze a zsebében, és nem is nagyon rejtegette, hogy dudorodik a revolver. Ilyen volt akkor az örök Párizs, megkeverve a magyar emigránsokkal, ebben a millióben töltöttem hat hetet.

– *Turistaként voltál ott?*

– Turistaként voltam, és a hatból két hetet egyvégtében Kormossal. Láttam azt is, hogy ez a magyar emigráció, még frissen, nem sokkal '56 után, máris hogy töredezik, szakadozik, hogyan ütköznek ki a jellegzetes emigránsbetegségek: mindenki tud valakiről valami rosszat, diffamálót mondani. Vagy egy másik, impressziószerű, furcsa élményem: a Danton-szoborral szemben volt egy presszó, ahol – akkor még újdonságként – rendes, jó, olasz eszpresszókávét adtak. Mire a jó magyarok odajártak, és jó magyar szokás szerint [fogyasztottak], leültek, rendeltek valamit, aztán egy óra múlva megint valamit. Franciaországban az volt a rend, hogy ha kértél valamit a presszóban vagy bárhol, akkor blokkal együtt hozták, s amikor fizettél, a blokkot visszavették. A magyaroknál azonban folyton gyűltek a blokkok, amiből aztán konfliktusok támadtak, és a pincér rohant be a Madame-hoz, a tulajdonoshoz, hogy a magyarok zsebre rakják a blokkok egy részét. A Madame azt mondja, őt ez nem érdekli, mert ott olyan elszámolási rendszer van, hogy a tulajdonos tartja nyilván az összfogyasztást, amit a pincér kifizet, a többi pedig az ő dolga. Tehát minden a pincér zsebére megy. Egyszer a pincér Erdély Mikiékkal keveredett heves konfliktusba (én Erdély Mikit Csernus Tibor révén ismertem), ami már-már hadüzenetté fajult, a társaság sértetten kivonult egy időre a presszóból. Az egész jelenetet a bárpuhának támaszkodva nézte végig egy furcsa figura, aki mezítláb volt, pizsamában, a pizsamakabát rosszul gombolva, a haja kócos, torzonborz, az arca borostás, ahogy az ágyból kikel az ember. Már nem tudom, kitől, azt hiszem, Szendi Karcstól kérdeztem, hogy ki ez a furcsa pasas. „Ja – mondja –, itt lakik a házban, ez Adamov, a drámaíró. Hallottál már róla?” Valamit hallottam róla harangozni, abszurd drámákat ír, olyan, mint Ionesco. „Őrült – mondja még ő –, éjjel-nappal ír, nem mozdul ki a házból, minek következtében nem is öltözik föl, néha lerohan ide cigarettáért vagy kávéért.” Ez a jellegzetes párizsi kisvilág a nagy Párizson belül, vannak emberek, akik arra büszkék, hogy egész életük során nem léptek ki a Quartier Latinból, nem mentek át egyik kerületből a másikba, sőt vannak olyanok, akik azt mondják, az utcát sem hagyták el még soha. Adamov is ilyen külön figura volt, de ott egyébként is mindenki ismert mindenkit. A Madame, a tulaj szerette a magyarokat, tudta róluk, hogy hontalanok, emigránsok, olyan ellágyultan nézegette őket, nyilván az anyai ösztöneit is borzolták az Erdély Mikiék, és neki anyagi kárt nem okoztak, mert a pincér vitte el a balhét. Ebben a presszóban is igen gyakran megfordultam Kormossal.

Visszatérve a kérdésedre, hogy mit láttunk a tetszhalott költő feltámadásából..., erre azért nagyon nehéz válaszolni, mert Kormos olyan természet volt, hogy ha írt egy verset vagy bármit, nem állta meg, hogy meg ne mutassa – ami általános költői szokás. Viszont amikor nem mutatott semmit, akkor is folyton arról beszélt vagy levelezett, hogy írt verset, de ezt nem láttuk. Volt néhány körülmény, ami azonban megzavarta, hogy egyszerűen fordítva értsük a dolgot, tehát ha azt mondta, hogy írt verset, de nem mutatta, akkor biztos, hogy nem írt, mert nem volt ilyen egyértelmű a helyzet. Amikor 1963

nyarán hazajöttem Párizsból, utána Kormos elég sok levelet írt nekem. Részint azért, mert kérte a segítségemet, hogy küldjek neki verseket egy antológiához, amelyet a *Magyar Műhellyel* karöltve akart megjelentetni a kortársi, illetve a huszadik századi magyar költészet bemutatása érdekében. Ez aztán nem valósult meg, de évtizedekkel később Parancs Jancsitól megtudtam, hogy csakugyan csinálta, és véresen össze tudott veszni Nagy Pállal meg Papp Tiborral azon, hogy Jékely költő vagy nem költő, mert ezek a non plus ultra avantgardisták fumigálták Jékelyt vagy Dsidát. Kormos öltre menő csatákat vívott ilyesmikért, és ehhez kért anyagot. Mivel egyedül volt, rengeteg ideje volt, pénze viszont nem vagy nemigen, néha unalmában is megeresztette a tollát, és igen hosszú leveleket írt. Ezeket én nemrég odaadtam Villányi Lacinak, és a győri *Műhely* közli őket változtatás nélkül. Van közöttük harmincvalahány oldalas levél is, s igaz, hogy Kormos verébfej nagyságú betűkkel írt, de mégis, akkor is. Ezekből a levelekből össze lehet rakni Kormos franciaországi életének a hiteles dokumentumfilmjét, ami azonban költészettel van színezve egyfelől, másfelől monda és valóság ugyanúgy keveredik bennük, mint az itthoni életében. A levelekben többször említi, hogy verset írt, de nem küldte el. Kivételt talán egy alkalommal tett, akkor mellékelte is a vers kéziratát, úgyhogy nem lehet megmondani, a többi esetben mi volt az igazság. Amikor visszajött Magyarországra (kétszer vagy háromszor időzött hosszan Franciaországban), akkor közölte, hogy most már a kötete összeállításán dolgozik. Mi ezt természetesen nem hittük el, de azt se mondhatom, hogy belül olyan nagyon kétségbe vontuk volna, mert tudtuk, hogy Kormos kiszámíthatatlan. Van az asztrológiában egy kifejezés, úgy mondják, hogy áthatolhatatlan személyiség, szuverén, ám áthatolhatatlan. Nem lehet átvilágítani, valami elnyeli benne a fényt, tehát nem azért áthatolhatatlan, mert jól őrzi a titkait, hanem mert így van megcsinálva. Végezetül azt mondhatom a kérdésedre: fogalmam sincs, és, azt hiszem, Magyarországon senki sem tudja, hogy azokat a verseket, amelyekkel aztán a SZEGÉNY YORICK-kötetben jelentkezett – beállítva ezzel a hallgatás világcsúcst, hiszen a DÜLÖNGÉLÜNK és a SZEGÉNY YORICK között majdnem negyedszázad telt el! –, ezeket mikor hozta létre. Isten tudja, vagy az Isten se tudja. Az is lehet, hogy képzeletben. Igaz lehet az is, hogy amikor azt mondta, „írtam egy verset”, valójában nem írta meg, de igaz lehet az is, hogy elkészült a vers, csak nem írta le.

– Fodor András és Lator László is említi, hogy van egy verse, a CITERÁZÓ ASSZONYOK, amelyről már az ötvenes években beszélt, sőt még azt is megmondta, hány soros. Telt-múlt az idő, már mindenki lemondott róla, amikor egyszer csak megjelent a vers, és tényleg annyi sorból állt, amennyit ő sok-sok évvel korábban megadott.

– Ezért mondom én azt, hogy versei datálása Kormos életének a megfjethetetlen titkai közé tartozik.

– Harmadik kötete, az N. N. BOLYONGÁSAI a *Mikrokozmosz füzetek sorozatban jelent meg, amelynek Te voltál a sorozatszerkesztője.*

– Ez a sorozat nagyon tetszett Kormosnak. Rögtön megérezte, saszemével észrevetted, hogy ez valamilyen esztétikai, költői értelemben is elit sorozat a szocialista könyvkiadás viszonyai, körülményei között. Tehát nem annyira a kiállítása, szépsége teszi azzá, hanem a benne szereplők névsora, amihez egyfajta kuriozitás is társult. A sorozat nyitódarabja Illyés ABBAHAGYOTT VERSEK-je volt, s ebben jelent meg Nagy Laci ÉG ÉS FÖLD című oratóriuma, de volt benne próza is, ami azonban a költészettel igen szoros, mondhatnám tragikus kapcsolatban állt, Radnóti utolsó hónapjainak krónikája.

– Fodor András KETTŐS REKVIEM-je is ebben a sorozatban jelent meg.

– Igen, Fodor Bandi KETTŐS REKVIEM-je, és így került sor az N. N. BOLYONGÁSAI-ra is. Én ezt a sorozatot – éppen azért, mert elenyésző részt képviselt a kiadó nagy volumenében – oroszlánként védtem mindenfajta protokolláris behatolás ellen, ami azért nem volt könnyű. Mert a költőkről aztán kivétel nélkül elmondható, a legnagyobb lángelméktől a legagresszívabb dilettánsokig, hogy érvényes rájuk a SZENTIVÁNÉJI ÁLOM híres mondata: „*Ide nekem az oroszlánt is!*” Vagyis semmi sem elég, igenis abban kell megjelenni, mert ha még nem volt benne, de fölkinálják alternatívaként, hogy inkább kiadják a művét kecskebőrbe kötve több százezer példányban, akkor is ezt választja, már csak azért is. Tehát sokan kérték, sőt követelték. Később egy Zelk-kötet is jelent meg a sorozatban, meg Vas Pistától az ÖNARCKÉP A HETVENES ÉVEKBŐL.

A *Holmiról*

A lényegesebb ok [amiért viszonylag ritkán publikált az 1988 őszén indult *Hitelben* – L. A.], ami nem jelent feltétlenül pártállást vagy politikai állásfoglalást, hogy megindult közben egy lap, amit inkább gondoltam szellemi, irodalmi természetű vállalkozásnak. Ez a *Holmi*, ahová engem alapító szerkesztőnek hívtak. A *Hitel* a Magyar Demokrata Fórum mozgalma lett a hordozórakétája, csak, véleményem szerint, nem szállt elég szépen és gyorsan, ez az új irodalmi vállalkozás [viszont] valóban azzal a céllal indult, hogy – mint egykor a *Nyugat* – megpróbáljon minden arra érdemes tehetségnek teret biztosítani, függetlenül a világnézeti különbségektől. Ez sok mindenben kifejeződött – leginkább a lap tartalmában –, és volt valami radikalizmus az indulásában, amivel nagyon rokonszenveztem: az '56 emlékéhez és, ami ennél is fontosabb, az '56 eszményeihez való ragaszkodás. Emlékezz vissza, hogy a *Holmi* első számában Németh László, Weöres Sándor és Vas István, tehát a magyar szellemi élet három, egymástól is kardinálisan különböző, ugyanakkor meghatározó személyiségének a vallomását közzétük 1956-ról, a lap élén.

Egy-két szóval megmagyaráznám, hogy miért olyan fontos ez nekem. Ebben a ragaszkodásban vagy hűségben nem annyira az '56-os közvetlen emlékeim játszanak szerepet, hiszen én 1956 forradalmának nem voltam – hogy úgy mondjam, mikroszkopikus méretekben sem – tevékeny szereplője, bár átéltem egy nem remélt csoda rövid ideig történő megvalósulásának az eufóriáját, mámorát, és nagyon sok személyes szállal kötődtem olyanokhoz, akik viszont részt vettek (óriási kockázatokat vállalva, sőt az életüket is kockáztatva) 1956 mozgalmaiban. A személyes emlékeken, kötődéseken túl ragaszkodásom inkább meggyőződésé vált élettapasztalat, hogy azok az igazságok, amelyeket, mondjuk, a Hegyi Beszéd is megfogalmaz a Biblia nyelvén, vagy, más szempontból, amelyek testet öltöttek – ha torz formában is – a szocializmus történetének mondott mozgalmakban, tehát a többi ember szociális helyzete iránti érzékenység és felelősség kiirthatatlan az ember gondolkodásából, idegrendszeréből, életéből. Csakhogy mindenki, akiben ez az érzékenység munkál, egy súlyos történelmi tapasztalattal is szembesül. Nagyon egyszerűen szólva azzal, hogy a szegénységet nem lehet megváltani, nem lehet megszüntetni. Igen ám, de ez a prózai, történelmi tény nem oldozhatja fel az embert az alól a lelki elkötelezettség alól, amit e problémával szemben érezni kényszerül, mert ez az érzékenység szinte velünk született módon működik, valahogy úgy, ahogy Kant elképzelte – olyan örökség ez, amelyet nem tudunk, de nem is szabad levetni. 1956 – függetle-

nül a végeredménytől – számomra ezt is jelképezi, és azt gondolom, hogy ez az érzékenység nem csak személyekben nyilatkozik meg, nélküle az irodalom és a művészet is szárnyaszegett vagy csonka. Ami nem azt jelenti, hogy ennek az érzékenységnek a művészet és irodalom minden elemében, minden mondatában jelen kell valahogy lennie. Nem, nem azt jelenti, de azt igen, hogy azokról, akik létrehozzák, akik megteremtik – a legkülönbözőbb módokon és stílusokban, a legkülönbözőbb világnézetek talaján és nézőpontjából –, éreznem vagy sejtenem kell: nem idegen tőlük ez az érzékenység. Mert az élet teljességének ez az érzékenység alapvető része, és az élet teljességét nem lehet ábrázolni az alapvető rész nélkül. Jelenléte olyan, mint a levegő – láthatatlan. A művekben is láthatatlan, de ha nincs bennük valamiképpen, akkor számomra nem lehet igazi.

Ennek az érzékenységnek az ígérete volt a *Holmi* indulásában. Hozzá kell még tenem, hogy biztosan sokféle megfontolás, politikai elképzelés és hátsó gondolat is közrejátszott az egészben (hiszen másfelől ez a világ legtermészetesebb dolga), de, azt hiszem, a *Holmi* sem akkor, sem azóta nem szállt le azokba a politikai arénákba, napi politikai küzdelmekbe, amelyek alapján egyértelműen azt lehetne mondani, hogy idetartozik vagy odatartozik. Tehát egy rossz, napi könyvelés szerint sem lehet azt állítani – legalábbis azt hiszem –, hogy a lap ennek a törekvésnek, ennek az irányzatnak, ennek a politikai elképzelésnek a kizárólagos fóruma. Ha igazam van, akkor ezt azért sikerült így megőrizni, mert valóban irodalmi és filozófiai, esztétikai meg mit tudom én milyen kérdésekkel foglalkozó folyóirat tudott lenni, és meg is tudott annak maradni, ahol a legkülönbözőbb nézetek kaptak és kapnak hangot. Egy alapelve van – s ez a kohéziója -: a minőség, ami nem azt jelenti, hogy minden írása zseniális, minden szereplője zseni, de magából az igényből nemigen engedünk.

Tandori Dezső

KINEK-MINEK

*Még mindig, jaj, a halálba szabdalt
Kosztolányinak*

Kinek-minek hogyan meséljem ezt el.
Hogy egyszer.
A kis ascoti állomástól
felmentünk a gesztenyesor-platánsor
enyhe lejtőjén,
senki te, ő, én
egyedül, én magam,
mindegy, hogy élt még Queen Mam,
mindegy, hogy éltem még-akkori-én,
semminek végén, semmi elején.